

Landsbygdens småindustri och kulturmiljövården

av Gert Magnusson

SVERIGE FÖR DRYGT 150 ÅR SEDAN brukar beskrivas som ett fattigt och ålderdomligt land. Äldre produktionssystem som skråväsende och småskalig hantverksproduktion skulle emellertid snart utmanas av en framflyttande industri i städer och tätorter. Sedan medeltiden fanns en omfattande protoindustriell produktion i Bergslagens gruvor och hyttor, som under 1700-talet fick en kraftfull utveckling. Under den industriella revolutionen förstärktes utvecklingen i Bergslagen och runt städerna. Samtidigt genomgick landsbygden en genomgripande förändring i samband med laga skiftesreformen.

En omfattande uppodling av betes- och ängsmarker blev följden och det öppnade för en betydande befolkningsökning. Sverige omvandlades av industrin och jordbruket.

Merparten av landets befolkning bodde under senare delen av 1800-talet ännu på landsbygden. Politiskt, socialt och ekonomiskt var bönderna de centrala aktörerna och många människor var beroende av dem, antingen som drängar, pigor eller som torpare med dagsverkskyldighet. Det framflyttande skogsbruket utgjorde en betydande del av den svenska industrialiseringen och sågs av många

FIGUR 1. Hävla hammarsmedja i Östergötland grundades 1682 och var i drift till 1924. Smedjan med sin tyskård är helt bevarad och i anläggningen finns även ett sågverk. Redan 1934 förklarades Hävla som industriminne av Tekniska museet och 1990 blev det byggnadsminne. FOTO: Gert Magnusson.

unga män som en möjlighet till ett bättre liv med en penninglön och som en möjlighet att frigöra sig från landsbygdens naturhushållning. I städerna, i bruksorterna och på landsbygden växte industrierna i en omfattning som saknade tidigare motsvarighet. I denna stora omvandling ingick även en omfattande småskalig industri. På landsbygden var den i regel knuten till bönderna eftersom de hade mark och kapital, men kännetecknades samtidigt ofta av en avsaknad av modernisering och investering i ny teknik.

Landsbygdens industriutveckling var en del av det gamla bondesamhället och många anläggningar var direkt knutna till jordbruket, som t.ex. kvarnar – väderkvarnar och skvaltkvarnar – mejerier, byslakterier och små sågverk. Verksamheterna utgjorde en del av jordbrukets självförsörjning och landsbygdens egenförsörjning. Det förekom också vadmalstampar, vattensläggor, spiksmedjor och spånhyvlar för s.k. pert. Dessa produkter användes i jordbruket, men tillverkades också för en större marknad. Under senare delen av 1800-talet utvecklades också regelrätta industrier – dit räknar jag tegelbruk, stenhuggerier med skurkvarnar samt stora sten- och kalkbrott. Karaktäristiskt för dessa rörelser var att man utnyttjat lokala råvaror och utvecklat dem för en lokal marknad, som efterhand ibland vidgats till att omfatta en regional marknad, för att sedan växa nationellt och kanske t.o.m. internationellt. Den småländska möbelindustrin, som växte fram i stort sett i hela landskapet under senare delen av 1800-talet, är ett fascinerande exempel på en sådan utveckling. I Virserum i nordöstra Småland kom stoltillverkningen till slut att i stort sett täcka det nationella behovet av pinnstolar. I söder etablerades något senare en mer mångfacetterad möbeltillverkning, som sedan 1950-talet utvecklats internationellt och idag främst förknippas med den globala multinationella möbeljätten IKEA. Företaget är numera registrerat i Holland, men vårdar ännu historien om ursprunget i den småländska möbelindustrin.

Landsbygdens småindustrier har ofta blivit föremål för antikvariska bevarandeinsatser. Dessa ansågs av fyrtio-, femtio- och sextiotals antikvarier och museimän representera något gammalt och ursprungligt, eftersom man här arbetat med en ålderdomlig teknik.¹ Detta kan ses mot bakgrund av att Sverige under årtiondena efter andra världsk-

kriget upplevde sin mest omfattande industrialisering. Fabrikerna växte till komplex med tusentals arbetare samtidigt som politiker och fackföreningar gav en bild av att framtiden låg i denna utveckling. De små industrierna på landsbygden, som ofta var etablerade under andra hälften av 1800-talet och av olika anledningar inte utvecklats till storskaliga industrier, kom därför för många att representera ett äldre industriellt skikt där arbetarna inte fått tillgång till de moderna industriernas bättre arbetsmiljö och kollektivavtal. Men småindustrierna hade i regel en stark förankring i det lokala samhället. Relationerna mellan ägaren och arbetarna kunde vara nära. Ofta kände man varandra sedan barndomen och deltog tillsammans i såväl privata festligheter som mer officiellt firande av midsommar och religiösa högtider. De stora skillnaderna mellan olika människor och socialgrupper, som man upplevde vid större industrier, var inte lika påtagliga. Endast några av dessa mindre industrier överlevde. De flesta lades ned, medan andra under 1970- och 1980-talen blev en del i en egen museikultur, de s.k. arbetslivsmuseerna.²

Mot denna bakgrund försöker jag teckna en bild av hur antikvarier och kulturmiljövårdare sedan 1920-talet hanterat landsbygdens småindustri i antikvariska sammanhang. Det gäller ett bevarande med stöd i Kulturminneslagens 2:a kapitel om fornlämningar och/eller 3:e kapitel om byggnadsminnen. Det gäller också områden som utsetts till riksintressen i enlighet med Miljöbalken och platser som bevarats p.g.a. ett opinionstryck från allmänheten eller insatser från enstaka eldsjälar.

Vilka motiv ligger bakom bevarandet av en del av det industrihistoriska arvet? Har motiven växlat eller följer de en antikvarisk tradition? Vilken roll har landsbygdens småindustrier spelat i dessa sammanhang? Vad är aktivt bevarat genom en urvalsprocess – genom att t.ex. utse en industri till byggnadsminne eller arbetslivsmuseum eller genom att skydda det i storskaliga miljösammanhang som riksintresse? När sedan skyddet enligt Kulturminneslagens 2:a kapitel om fornlämningar trätt ikraft kan det beskrivas som ett mer passivt bevarande. När ödeläggelsen gått tillräckligt långt för att uppfylla lagens krav på att vara *varaktigt övergivet*, representera *äldre tiders bruk* och *vara från forna tider*, betyder det att ingen gjort några aktiva bevarandeinsatser förrän detta tillstånd

inträtt. Industriminnesvårdare har framhållit betydelsen av att bevara det industrihistoriska arvet för att ge en rättvisare bild än vad som tidigare gjorts genom vårdandet av högreståndsmiljöer, allmogekultur och kyrkor.³ Men ger kulturmiljövårdens bevarandeinsatser verkligen en representativ bild av landets historia? Är det inte mer ett tillfälligheternas spel som avgör om ett kulturminne blir bevarat, försvinner eller blir övergivet och registrerat som en fornlämning? Möjligheterna till ett bevarande är i regel bättre på landsbygden där marken ofta inte behövs för något annat ändamål. Hur relateras detta till kulturmiljövårdens strävan att ge en representativ bild av Sveriges historia genom bevarade monument?

Protoindustri och hantverk

En av de svåra uppgifterna när man ska behandla småindustrier på landsbygden är att försöka skilja på det som närmast ska rubriceras som hantverk och det som kan ses som protoindustri eller småindustri.

Forskningen har under senare år lyft fram de successiva förändringarna i tillverkning och försäljning av varor före det industriella genombrottet på 1800-talet. Denna förindustriella produktionsform har kallats protoindustri, ett begrepp som introducerades på 1970-talet av historikern Frank Mendels. En viktig förutsättning för protoindustri är enligt Mendels ett jordlöst proletariat som kunde arbeta med varutillverkningen under merparten av sin arbetstid. De arbetare som behövdes fanns sannolikt inom det lokala bondesamhällets hushåll. Det här är förhållanden vi känner redan från bergsmännens hushåll i de mellansvenska bergslagen.⁴ Här fanns enligt de medeltida privilegiebrevens en omfattande grupp lönearbetare redan på 1300-talet.⁵

Industriminnesvårdaren Eva Dahlström betonar i sin avhandling att det är angeläget att skilja begreppet protoindustri från slöjd och hantverk. En viktig faktor är arbetsdelningen. Till skillnad från dem som arbetade inom protoindustrin kontrollerade slöjdaren eller hantverkaren själv hela processen från införskaffandet av råvaror till tillverkningen och försäljning. Ett annat särskiljande förhållande är att tillverkningen och försäljningen av slöjd- och hantverksprodukterna inte utgjort hushållets enda inkomstkälla.⁶

Landsbygdens små industriella produktionsanläggningar har betraktats som något ålderdomligt, som en del av ett äldre samhälle och marginaliserat under den starka och snabba utvecklingen av den svenska industrin efter andra världskriget. Den stora skalan blev ett uttryck för det moderna samhället. Den småskaliga landsortsindustrin behöll ofta sin karaktär av protoindustri tills den antingen utvecklades mot en regelrätt industri eller lades ned. Denna småindustri har ansetts vara utan betydelse och något som inte bidragit till samhällets utveckling. Det har i många fall inneburit att den – kanske avsiktligt då den var så hårt knuten till jordbruket – varit osynlig i officiella sammanhang.

Den tidiga industriminnesvården

Redan i början av 1900-talet uppmärksammade Carl Sahlin, då bruksdisponent på Laxå bruk, att den svenska industrin – främst järn- och stålindustrin – genomgick betydande förändringar. De äldre industrierna hade köpts upp och gamla hyttor och masugnar lagts ned i rask takt. Carl Sahlin insåg att hela epoker av svensk industrihistoria höll på att försvinna. Sahlin bidrog genom sin verksamhet inom Jernkontoret och flera av honom skapade nätverk till att industri- och teknikhistorien fick en framträdande plats på Göteborgsutställningen 1923.⁷ Hans nästa, mer betydande insats inom detta fält var grundandet av Tekniska museet i Stockholm i mitten av 1920-talet. Flera av Göteborgsutställningens montrar och föremål flyttades över till det nya museet i Stockholm. De mindre industrierna sågs här som betydande länkar i en kedja av teknikhistoriska utvecklingssteg.

Sahlin samarbetade med antikvariska myndigheter och – inte minst – med arkitekten Ferdinand Boberg, som 1915 påbörjade ett omfattande dokumentationsprojekt kring den dramatiska förändringen av den svenska järnindustrin under första världskriget.⁸ Boberg, själv bördig från Norberg i Bergslagen, dokumenterade under en tioårsperiod den gamla tekniken med fascination och säker konstnärlig blick. Hans teckningar kommenterades i ett förord av Sahlin då de publicerades. Projektet ledde bl.a. till att Hävla hammarsmedja bevarades efter nedläggningen 1924 som en representant för en äldre teknik, det s.k. tysksmidet. Det moderna var då götstälprocesserna samtidigt som

lancashiresmidet i någon mån fortfarande levde kvar. Förändringarna på 1920-talet var så omfattande att decenniet måste betecknas som en av de stora nedläggningsperioderna.⁹ Samtidigt var det den första industriella period man var intresserad av att bevara något av den äldre tekniken och dess miljöer. Carl Sahlin arbetade för att bevara t.ex. de då nedlagda masugnarna vid Igelbäcken och Trehörningshytta vid Mariedam i södra Närke. Båda var betydligt större industribyggnader än Hävla hammarsmedja. Dessa ålderdomliga anläggningar presenterades också i montrar, först på Göteborgsutställningen och sedan på Tekniska museet i Stockholm.

Efter Carl Sahlins död 1942 avstannade mycket av arbetet. Det skulle dröja fram till slutet av 1960-talet innan intresset för de industrihistoriska frågorna åter kom i fokus. Även denna gång var det främst de stora industrierna som blev föremål för forskarnas intresse. Man tolkade den dåvarande situationen som att det gamla bondesamhället hade övergått i det moderna industrisamhället, men att

detta skildrades såsom helt skilt från landsbygden.¹⁰ Under perioden mellan Carl Sahlins död och slutet på 1960-talet, då Marie Nisser och Gunnar Sillén pekade på industriernas stora kulturhistoriska värden, hade en stor del av landsbygdens småindustrier försvunnit. Många av de industrier som lades öde stod och förföll. Anläggningarna uppmärksammades framför allt på 1980-talet, då flera blev föremål för bevarandeinsatser. De första mindre industribyggnaderna på landsbygden byggnadsminnesförklarades redan 1972. Det var Ängelsbergs oljefabrik i Västmanland och Torvsjö kvarnar i Västerbotten. På 1980-talet byggnadsminnesförklarades bl.a. stora väderkvarnar av s.k. holländartyp i Skåne och Halland, som ofta hade använts in på 1950-talet för malning av säd till den lokala marknaden. De följdes av en rad andra anläggningar, främst vattendrivna sågverk, mekaniska verkstäder och möbelfabriker, men också två stenhuggerier. Senare tillkom andra former av bevarande t.ex. genom att kommuner eller landsting tog över ägandet och gick in med kulturmiljövårdande

FIGUR 2. Ängelsbergs oljefabrik i Västmanland, som var i drift mellan 1860 och 1923, är ett av världens äldsta bevarade oljeraffinaderier. Det byggnadsminnesförklarades 1972 och är ett av de tidigaste exemplen på en småindustri på landsbygden som skyddats på detta sätt. FOTO: Gert Magnusson.

FIGUR 3. Sågverket vid Torvsjö kvarnar i Lappland utanför Vilhelmina. Torvsjö by anlades som ett nybygge 1752. Vid kvarnbäcken fanns 1876 fem kvarnar, två logar och en såg. Anläggningarna var i drift till ca 1950 och utsågs, som den andra av landsbygdens industrimiljöer, till byggnadsminne 1972. FOTO: Gert Magnusson.

insatser. Ofta spelade också ett lokalt opinionstryck en betydande roll för att ett bevarande skulle komma till stånd.

Olika typer av små industrier

Eva Vikström har i sitt arbete om *Industrimiljöer på landsbygden* gjort en klassificering, där hon förlägger en rad industrier till en agrar eller halv-agrar miljö under den förindustriella tiden.¹¹ Det gäller Bergslagens byar, gruvor, sågar, stenindustri, kalkbränning, tegelslagning, linhantering, trä- och metallhantering. Under den industriella perioden utökas gruppen med glasindustri, textil hemslöjd, skoindustri, småindustri och snickerier. Till den stora gruppen livsmedelsindustri förs i denna modell endast sockerbruk och konservindustri.¹²

Eva Vikströms arbete ingår i Riksantikvarieämbetets serie Kulturmiljöprogram för Sverige, vars syfte var att göra en forskningssammanställning för riksintressurvalet.¹³ Vikström bygger sin indelning på de industrieregioner som William William-Olsson presenterade 1960 om Sveriges industri.¹⁴ Egentli-

gen söker Vikström karaktärisera hela den svenska industrin utan att separera det vi skulle kalla små landsbygdsindustrier och de fullt utvecklade industriområdena omkring 1960. Det är dock inte säkert att de små landsbygdsindustrierna alltid är de samma som de stora industrierna i en region. I många fall kan de vara mer inriktade på att leverera vissa varor till större industrier eller gruvor. Så var t.ex. fallet med den välbevarade Torshammars verkstad i Norberg, som tillverkade delar till gruvindustrin i Norberg.

Jag har valt att exkludera Bergslagens hyttbyar och gruvsamhällen i min genomgång. Merparten av bergsmännens hytthantering skulle kunna räknas till landsbygdens småindustri, då skalan kunde vara förhållandevis liten och mycket av arbetet bedrevs inom en mindre grupp människor. Men det är inte hela bilden. Ofta utgjorde hytthanteringen bara centrum i en verksamhet som sträckte sig ut över stora och omfattande kolningsskogar. Dessutom var merparten av produktionen avsedd för en vidare marknad utanför Bergslagen och stora delar av bergsmännens hytthantering var under avveck-

ling under 1800-talets andra hälft och faller därför tidsmässigt också utanför ramen.

Den vanligaste mindre industrianläggningen på landsbygden har varit kvarnar. Deras historia är till väsentliga delar väl känd genom olika studier. Den kanske viktigaste är Sven B. Eks arbete *Väderkvarnar och vattenmøllor* från 1960-talet. Kvarnarnas historia sträcker sig till sen vikingatid/medeltid och anläggningarna kan räknas i tusental. I Riksantikvarieämbetets digitala fornminnesregister (FMIS) är 4 296 kvarnruiner registrerade. Gruppen är emellertid heterogen. Här finns både små skvaltvarnar, som måste ses som husbehovsanläggningar, och större hjulkvarnar, som malde både för en lokal och en större marknad. Under början av 1900-talet koncentrerades verksamheten till de stora industriella kvarnarna i städerna, vilket ledde till att stora delar av husbehovsmalningen försvann. Hela kvarnringen omvandlades och landsbygdens många små kvarnar producerade endast för en liten lokal marknad eller lades ned helt. I Skåne fanns det 1825 enligt skattelängden 475 tullkvarnar, varav 226 frälsekvarnar.¹⁵ Detta ska inte ses som en bruttolista över alla kvarnar som en gång funnits här. Det har sannolikt funnits många kvarnar som lagts ned före 1825 och många kvarnar har anlagts därefter. Idag finns 16 bevarade kvarnar, varav sex kan ha varit bland de kvarnar som fanns 1825. De övriga 469 är idag förvandlade till ruiner vid något vattendrag, bevarade som en flack förhöjning efter grunden av en stubbekvarn eller helt borta. Många av dem återfinns i Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister, medan andra kanske endast är markerade på bevarade historiska kartor.

Kvarnar har, i större utsträckning än andra landsbygdens små industrier, blivit föremål för bevarandeinsatser. Över 30 större kvarnar har blivit byggnadsminnen och ett 60-tal har blivit arbetslivsmuseer. De kännetecknas generellt av att den tekniska utrustningen är bevarad. Den teknikhistoriska dimensionen har varit viktig i samband med bevarandeinsatserna. Det imponerande antalet stora väderkvarnar i Skåne och Halland kan nog inte bara ses som ett uttryck för att man önskat bevara många olika tekniska utrustningar, utan här har säkert också dessa monumentala s.k. holländarkvarnar haft en stor betydelse för landskapsbildningen i dessa öppna slättlandskap.

En stor och svårbedömd grupp är hamrar och

hammarsmedjor. Den består av tusentals anläggningar och har en lång historia, som sträcker sig tillbaka till medeltiden. Gruppen omfattar stora hammarsmedjor, små manufakturverk, spiksmedjor och vattensläggor. Inom gruppen finns stora anläggningar, som t.ex. Bäckefors bruk och mindre anläggningar som Hävla bruk och det jag kanske främst skulle se som typiskt för hammarsmidet och landsbygdens småindustrier, de typiska små spiksmedjorna, exempelvis spiksmedjan i Svarven i Norrala i Hälsingland, eller de vattensläggor, som anlades på många håll i bl.a. Småland under 1800-talets första hälft.¹⁶

Om kvarnar är den enskilt största gruppen, så följer därpå sågverk och kalkindustrier. Andra små anläggningar kan vara pappersbruk, tegelbruk och textilindustrier samt möbelindustrier.

Ibland finns flera olika anläggningar samlade till mer komplexa industrimiljöer ofta vid ett och samma vattendrag. Det kan vara en kvarn, kombinerad med ett sågverk, en spånhyvel, ett tegelbruk eller något liknande. Typiska sådana miljöer är Gudmundtjärn i Medelpad där det finns en kvarn, en såg, en spånhyvel och en smedja intill varandra, Nyhem i Ångersjö socken i Hälsingland med ett sågverk, en tjärfabrik, en spånhyvel, en kvarn och en tvättstuga, Århultemåla i Bäckebo socken i Kalmar län med en kvarn, en såg och ett tegelbruk och Torvsjö kvarnar i Åsele i Lappland med sex kvarnar, en såg, en spånhyvel, ett kraftverk och en smedja. Ytterligare ett exempel är Röttle kvarnby där det förutom kvarnar finns ett pappersbruk, ett garveri, en såg, en laggkärlsfabrik, ett ölbryggeri och ett kraftverk. Ofta har dessa anläggningar beskrivits som en husbehovshantering, men det är nog snarast så att man har varit verksam på en lokal marknad.

Anläggningarna representerar också olika slag av ägande. Gudmundtjärn, Nyhem och Århultemåla är samtliga representanter för ett enskilt ägande av driftiga personer. Torvsjö kvarnar ägdes och drevs av bysamfälligheten i Torvsjö by, medan Röttle kvarnar visar på en feodal struktur med rötter i medeltiden. Kvarnströmmen togs under 1600-talet över av greve Pehr Brahe d.y. och som bl.a. byggde pappersbruket. Under 1700- och 1800-talen övergick industrierna i Röttle till enskilda privata ägare innan de lades ned, då Södra Vätterns kraftstation stod färdig 1922.¹⁷

Bevarade småindustrier på landsbygden – källmaterialet

Endast ett fåtal av alla de småindustrier som en gång fanns på den svenska landsbygden har bevarats. Det viktigaste kriteriet har då ofta varit att de tekniska anläggningarna på det ena eller andra sättet funnits kvar och ansetts värda att bevara. Det finns betydligt fler gamla industribyggnader kvar som byggts om till bostäder eller kontor eller där det bedrivs idag annan verksamhet. Det står emellertid klart att små landsbygdsindustrier inte lika ofta finner nya brukare som industribyggnader i städerna. Allt från helt kompletta industrier finns bevarade, inklusive att de också fortfarande är i drift till att det bara återstår några grundstenar på strandkanten av en bäck eller å.

Som underlag för undersökningen har jag använt Riksantikvarieämbetet och Arbetets museums sammanställning över arbetslivsmuseer, Riksantikvarieämbetets förteckning över riksintressanta kulturmiljöer i Sverige, underlaget till miljöbalken, Riksantikvarieämbetets bebyggelseregister med bl.a. förteckningar över byggnadsminnen samt Riksantikvarieämbetes fornminnesregister (FMIS). I Skogsstyrelsens databas Kotten har jag endast gjort enstaka nedslag för att exemplifiera vad som finns i det registret. Informationen ligger på de lokala kottarna och det finns inte någon nationell sammanställning över kulturlämningarna i kotten. Vidare har jag brukat en del kulturmiljöutredningar och kulturmiljöprogram för att jämföra det överiktliga perspektivet med ett mer lokalt.

Arbetslivsmuseer

Arbetets museum och Riksantikvarieämbetet har gjort en sammanställning av arbetslivsmuseer i Sverige, som ger en utomordentlig översikt över ett mycket stort fält av det svenska museiväsendet.¹⁸ Här finns över 1 300 arbetslivsmuseer förtecknade. Av dessa kan 200 sägas utgöra småindustrier på den svenska landsbygden, varav ca 20 fortfarande är i drift, medan andra på olika sätt bedriver ren museiverksamhet. Det är 61 kvarnar varav 11 stora väderkvarnar av typen holländare, 24 vattensågar, sex tegelbruk, tre gjuterier, fyra mekaniska verkstäder, fem vadmalsstammar, tio spiksmedjor, fyra stenhuggerier, tre brännerier, sex kraftverk, fem krukmakerier, tre kalkbruk och tre pappersbruk.¹⁹

Till detta kan även fogas enstaka linspinnerier och linskärtar, tunnbinderier, skurverk, oljeraffinaderier, stärkelsefabriker, torvströfabriker, benstammar, en sockerkvarn och ett porfyrvverk. Anläggningarna speglar delvis den mångfald av industriell verksamhet som en gång har funnits. Självfallet är urvalet inte heltäckande, men det ger en bild av de verksamheter, som vidgats till industrier under senare delen av 1800-talet och sedan successivt har försvunnit fram till 1970-talet. Merparten av dessa industrier är idag inte skyddade i lagstiftningen, utan bevaras genom betydande insatser av de människor som en gång arbetade i dem. Inom en 30-års period kommer bilden att vara en annan och dessa anläggningar att förvaltas på andra sätt. Sannolikt får man då i större utsträckning arbeta med traditionella instrument för bevarande, som t.ex. kulturminneslagen. Förmedlingen av dessa miljöer kommer att bli en annan. Från att man berättat personliga minnen kommer anläggningarna att presenteras på ett mer sedvanligt/hävdvunnet sätt. Maskinerna kommer att finnas kvar, men måste i större utsträckning tolkas för en ny publik. Den kulturhistoriska berättelsen blir en annan än den som förmedlades av dem som arbetade med att bevara en del av det som en gång var deras liv.

Riksintresseförteckningen

Som en följd av att Sveriges riksdag antog den nya naturresurslagen 1987 skulle områden med kulturvärden av riksintresse skyddas mot åtgärder som påtagligt kunde skada kulturmiljön. Genom ett beslut i november samma år och vissa kompletteringar fram till 1990 utsågs ca 1 700 kulturmiljöer av riksintresse.²⁰ En utgångspunkt för urvalet har varit att områdena skall representera hela landets tiotusenåriga historia från stenålder till nutid. De skall också spegla hela befolkningens historia, d.v.s. de olika samhällsklassernas boendeförhållanden och arbetsmiljöer och de olika samhällstyper som uppstått genom tiderna. I urvalet finns därför t.ex. fiskelägen, jordbruksbyar med åkrar och ängar, medeltida städer, 1900-talsförorter, arbetarbostäder, herrgårdar, gruvor, sågverk, förhistoriska gravfält och moderna kyrkogårdar.²¹

Många av riksintresseområdena är mycket komplexa och består ofta av ett flertal olika kulturminnen eller kulturmiljöer. I beskrivningarna över

FIGUR 4. Rödåfors kvarn i Östmark byggdes 1859 och var i drift till 1960. Kvarnen består av två par kvarnstenar drivna av var sitt vattenhjul och är typisk för vattendrivna kvarnar i Värmland. Byggnadsminne 1971. FOTO: Gert Magnusson.

riksintressena finns bara det som huvudsakligen karakteriserar de olika miljöerna. I min genomgång har jag endast tagit med de riksintressen där mindre landsbygdsindustri omnämns, totalt ca 50 miljöer. Industrimiljöer är visserligen rikt representerade i riksintresseturvalet, men det rör sig i första hand om stora och betydande industrier, gruvor, hyttor och hela industrimiljöer i städer som Stockholm och Göteborg. De småindustrier som kommit med bland riksintressena ingår ofta i sammansatta miljöer som Röttle by eller Korcka kvarnar i Kalmar län med kvarnar, snickerier, en såg och en smedja. Även här är det kvarnarna, och då gärna de stora väderkvarnarna, som dominerar. Andra typer av mindre landsbygdsindustri som förekommer är brännerier, handpappersbruk, tegelbruk, kalkbruk, stembrott, sågar och landets enda porfyerverk. Betydligt fler av landsbygdens småindustrier är representerade i dessa miljöer som inte omnämns då de inte tillmätts särskilt stor betydelse för rikintressets värde.

Byggnadsminnen

Fram till 2005 hade 54 småindustrier på landsbygden blivit föremål för byggnadsminnesförklaringar. Den största andelen har tillkommit efter 1990. Det består av 30 kvarnar, 11 sågar, tre stenhuggerier, två mekaniska verkstäder, en möbelfabrik, två mejerier, en vadmalstamp, ett litet järnbruk, två tegelbruk och ett oljeraffinaderi. Med bästa vilja kan dessa inte anses vara ett representativt urval av de anläggningar som en gång funnits. Det är intressant att notera att man vid byggnadsminnesförklaringen alltid lägger stor vikt vid om den tekniska utrustningen är bevarad. Här följer man de principer som formulerats i boken *Industriminnesvård* 1978 och som i sin tur bygger på 1920-talets idéer om industriernas speciella tekniska karaktär. Ett annat viktigt kriterium är landskapsbilden, som har haft en stor betydelse för t.ex. bevarandet av de stora s.k. holländarkvarnarna. Dessa monumentala industrianläggningar har förknippats med det öppna jordbrukslandskapet och man har ansett att det vore en stor förlust om de skulle försvinna.

Det är helt uppenbart att det är en mycket liten andel av landsbygdens småindustri som finns bevarad och som på olika sätt kan vidmakthållas i framtiden. Merparten av alla industrianläggningar på den svenska landsbygden har övergetts och kan i bästa fall återfinnas i form av mer eller mindre välbevarade ruiner.

Fornminnesregistret

Den största mängden av landsbygdens småindustrier är registrerade i det fornminnesregister som förts centralt av Riksantikvarieämbetet sedan 1938. Registret består av två delar, en karta i skala 1:10 000 och en beskrivning av varje enskilt kulturminne. Arbetet har genomförts av arkeologer som under årliga fältarbeten genomsökt landskapen. Deras noteringar har sedan granskats av en platsledare, vanligen en arkeolog med stor erfarenhet av landskapets fysiska lämningar. Den första genomgången av landet skedde under åren 1938–1977 och var framför allt en inventering av förhistoriska gravar. Sedan 1974 har en andra inventering genom-

förts, kallad revideringsinventeringen. Denna avslutades 2003, då Riksantikvarieämbetet beslutade att man inte längre skulle fornminnesinventera. Stora delar av landet var då inventerat en andra gång. De områden som saknar revideringsinventering är Blekinge, delar av Södermanland samt stora delar av fjällvärlden och det inre av Norrland

För att något ska registreras i fornminnesregistret måste tre villkor vara uppfyllda enligt kulturminneslagen. Lämningen måste *vara varaktigt övergiven, vara från forna tider och representera äldre tiders bruk* (KML 2 kap §1). Hur kan man tolka lagen med avseende på industrihistoriska lämningar? Synen på vad som skulle registreras inom fornminnesinventeringen har förändrats över tiden. Sedan 1960-talet har man vid inventeringarna i Bergslagen redovisat hyttruiner och slagghvarp efter masugnar från historisk tid. I samband med undersökningarna av Lapphyttan åren 1978–1983 blev det uppenbart att denna typ av industrihistoriska lämningar kan vara av mycket hög ålder, t.o.m. från äldre medeltid. Från och med 1980 började man därför systematiskt registrera gruvområden och

FIGUR 5. Sågverket vid Glissjöbergsremmet i Härjedalen är en representativ anläggning för ett mindre sågverk från 1800-talets senare del. FOTO: Gert Magnusson.

hyttor som var övergivna. Under 1990-talet ökade antalet registreringar i fornminnesregistret av andra industriella lämningar – vanligen belägna vid bäckar och åar. De stora grupperna var kvarnar, sågar, hammarsmedjor, kalkugnar, tegelbruk och textilindustrier.

Kulturminneslagens krav på att anläggningen måste vara helt övergiven för att kunna registreras i fornminnesregistret innebär emellertid att det inte skett någon systematisk registrering av landsbygdens industrier som står kvar och används för andra ändamål. Hit hör den stora gruppen mejerier, där byggnaderna ofta finns kvar, men har fått en ny funktion.

Fornminnesinventeringen bedrevs alltid med otillräckliga resurser, vilket innebar att enskilda platsledare tvingades till olika prioriteringar. Alla lämningar har inte eftersökts på ett så systematiskt sätt som hade varit önskvärt och det förekommer därför regionala skillnader i registreringen. Sammanställningen över landsbygdsindustrier i fornminnesregistret (se tabell 1) och några exempel på utbredningar (karta 1, 2 och 3) visar ändå att antalet registrerade platser följer ett förväntat mönster: sågverken finns spridda över stora delar av landet, men med betydande koncentrationer i Småland, norra Värmland, södra Dalarna och Norrlandskusten. Kalkugnarna är flest inom kalkrika områden som Gotland, Västra Götaland och Jämtland, och tegelindustrierna har en vid spridning men är flest i Västmanland och mycket få på Öland och Gotland. Här går det att urskilja en viss geografisk representativitet

Kvarnar är en brokig fornlämningskategori. I den äldre fornminnesinventeringen (1938–1977) registrerades kvarnar undantagsvis och då endast kvarnar med någon mer betydelsefull historia. Det var först i samband med revideringsinventeringen som kvarnar upptecknades i någon större omfattning. Även fortsättningsvis ställdes krav på att de skulle ha speciella kvaliteter, så som historiska belägg före 1700, eller att märkliga berättelser skulle vara knutna till dem, men i praktiken sökte man dem systematiskt från och med slutet av 1980-talet.

Områden med omfattande lämningar av landsbygdens småindustri finns registrerade på 803 platser i hela landet (se karta 4). Dessa platser kännetecknas av ett område med flera olika småindustrier. Det kan röra sig om kvarnar, sågar, snick-

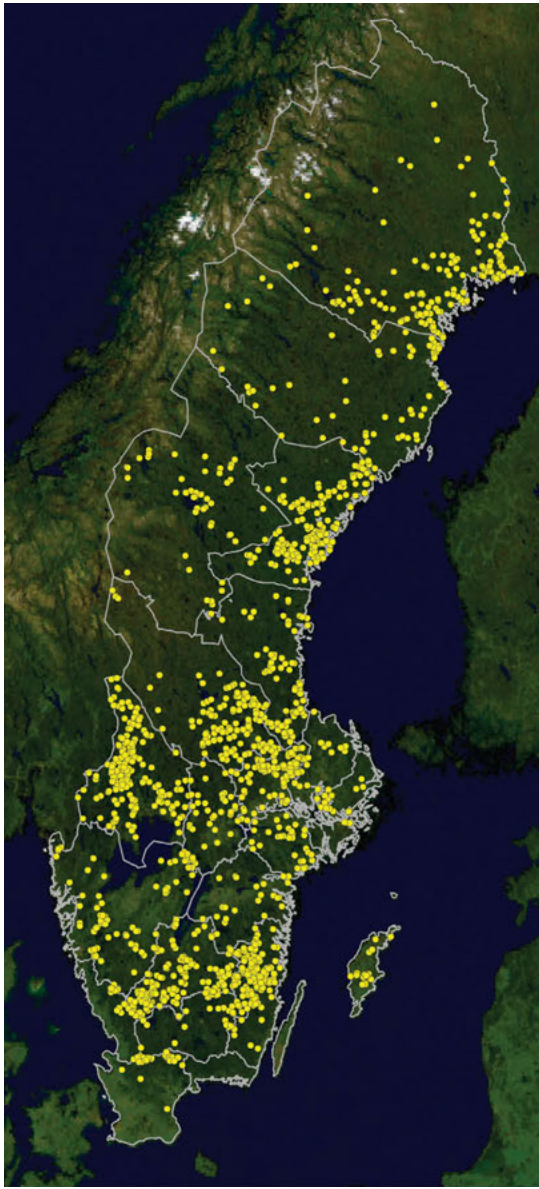
erier, oljefabriker m.m. Drygt 800 anläggningar är sannolikt en väldigt liten del av det totala antalet anläggningar och beror säkert på att i många fall finns det fortfarande verksamhet kvar och följaktligen inte kan inte bli föremål för registrering. Här har också funnits ett motstånd bland inventerarna, de flesta arkeologer som inte alltid prioriterat att registrera industrilämningar övergivna under 1920-till 1950-talen. Det är dock intressant att notera att man i tre landskap, nämligen Dalarna (149 platser), Småland (121 platser) och Västergötland (154 platser) har registrerat fler mindre landsbygdsindustrier än i andra landskap. Det innebär att 60% av de införda platserna finns i de landskap som främst förknippas med småindustri och betydligt färre i de landskap som Värmland och Uppland som främst associeras med storindustri. Det kan också betyda att småindustrierna i dessa områden liksom i Skåne inte övergivits, utan byggnaderna har använts till annan verksamhet.

Projektet Skog och Historia

Under de senaste tio åren har den tekniska utvecklingen och statens skogspolitik på ett betydande sätt förändrat villkoren för det moderna skogsbruket. Det dröjde långt in på 1970-talet innan skogsbruket genomgick sin stora mekanisering och med den förändrades villkoren drastiskt för människorna inom skogsnäringen. Sedan 1960 har antalet människor som varit sysselsatta i skogen stadigt minskat, medan maskinerna i gengäld blivit fler, allt större och alltmer komplexa. Hela bygder har avfolkats, vilket givit den demografiska sammansättningen en alltmer åldrad befolkningsstruktur. I skogen där människor tidigare arbetade med handredskap och där man vintertid körde timret med hästar till de många flottlederna var den fysiska påverkan på skogen begränsad. Människors liv och arbete har ändå under årtusenden avsatt spår i skogen, i form av fysiska lämningar och påverkan på vegetation och jordmån. De flesta lämningarna har legat oförstörda fram till våra dagar. De påminner om människors villkor under forna tider, t.ex. de stenrösen Karl-Oskar och Kristina från Duvemåla en gång reste, de hagar där Emil lekte, eller de flottleder som romanens Olof i *Här har du ditt liv* följde. De gav författare som Vilhelm Moberg,

TABELL I: Landsbygdens industrier, fornminnesregistret

Län	Gjuterier	Sågverk	Hammare	Kalkugn	Papper	Stenindustri	Tegel	Textil	Små ind.miljöer	Kvarnar	Summa
Blekinge	0	0	0	0	2	0	1	10	12	5	30
Dalarna	0	122	169	85	1	1	37	1	49	292	857
Gotland	0	20	0	489	0	0	2	0	9	77	607
Gävleborg	0	88	73	11	2	0	26	1	31	79	311
Halland	0	48	2	0	1	0	8	0	18	256	333
Jämtland	0	53	4	136	0	0	14	0	37	102	346
Jönköping	0	152	72	8	10	7	42	106	67	528	992
Kalmar	0	132	7	29	12	0	22	0	43	522	767
Kronoberg	0	25	16	1	8	8	8	113	11	138	328
Skåne	0	34	2	46	3	1	38	30	9	402	565
Stockholm	1	18	2	15	0	0	31	7	4	100	188
Södermanland	0	34	26	39	1	1	26	27	26	70	250
Uppsala	0	18	29	26	1	0	31	0	6	92	203
Värmland	0	178	138	6	0	0	22	2	4	449	799
Västerbotten	0	66	7	5	0	0	8	0	21	136	243
Västernorrland	0	154	27	7	1	0	18	0	0	220	427
Västmanland	1	87	148	78	1	0	68	0	31	126	540
Västra Götaland	0	67	17	167	2	4	27	0	154	504	942
Örebro	0	41	163	53	0	0	15	0	38	82	392
Östergötland	1	26	18	49	1	0	28	1	1	110	245
Norrbottn	0	155	5	17	0	0	28	0	57	249	511
Summa	3	1518	925	1267	46	22	500	298	758	4539	9876

KARTA 1. Karta över de 1518 platser med lämningar av sågverk, som finns registrerade i FMIS vid Riksantikvarieämbetet. Kartan är framställd av Rikard Soblenius vid RAÄ.

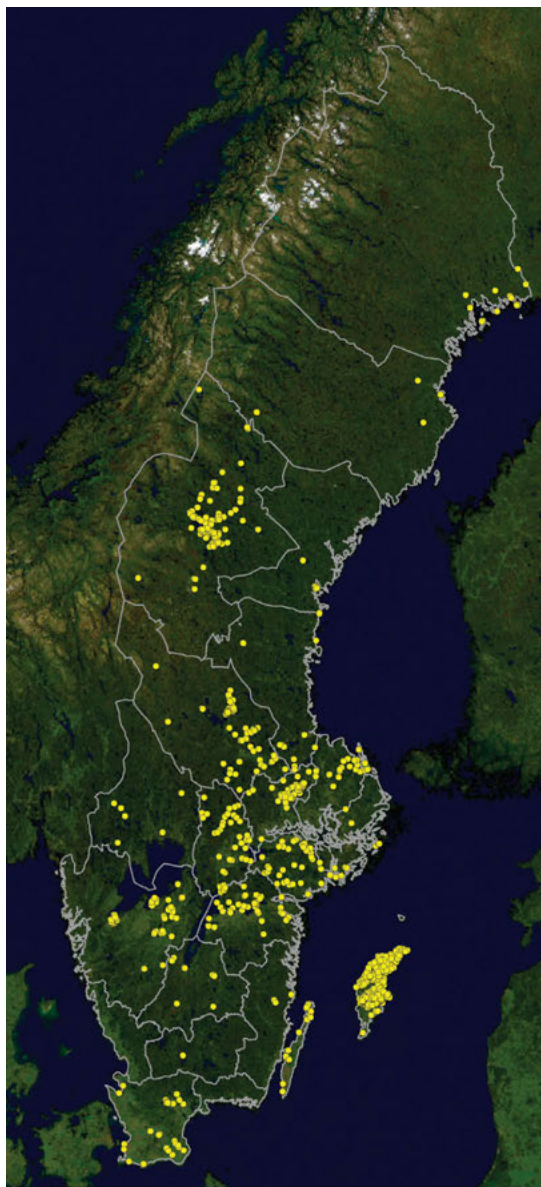
KARTA 2. Karta över de 500 platser med lämningar av tegelbruk, som finns registrerade i FMIS. Kartan är framställd av Rikard Soblenius vid RAÄ.

Astrid Lindgren och Eyvind Johnson inspiration och underlag till berättelser som svenska folket kanske mer än något annat förknippar med sin identitet.

För skogsbruket är det idag en långt driven mekanisering, ekonomisk lönsamhet och krav på rationell och snabb hantering som gäller. Näringen har också samhällets krav på sig att skogshante-

ringen sker på ett skonsamt sätt för miljön. I takt med att miljöaspekterna ökat har skogens kulturvärden blivit mer uppmärksammade. Skogarnas betydelse som rekreationsområden runt tätorterna har lyft fram frågor kring deras sociala värden. Förändringarna har inneburit nya bestämmelser, eftersom skogsbrukets villkor och dess förhållande till natur- och kulturmiljö förändrats så drastiskt.

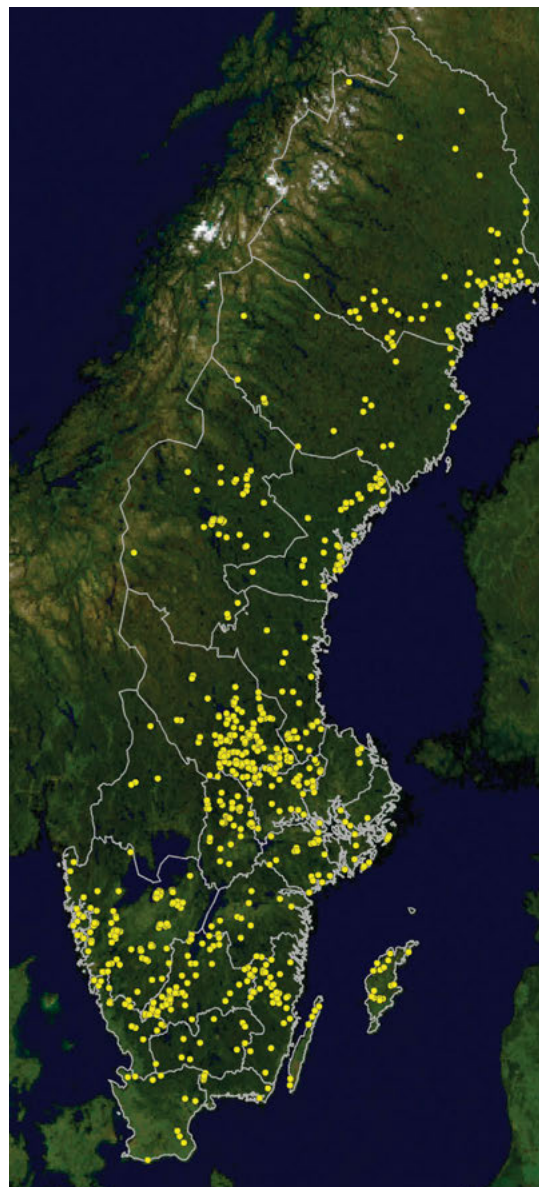

KARTA 3. Karta över de 1267 platser med lämningar av kalkugnar, som finns registrerade i FMIS. Det stora antalet kalkugnar i Jämtland sammanfaller med bygandet av Stenstaden i Sundsvall. Kartan är framställd av Rikard Soblenius vid RAÄ.

Under 1990-talet har skogens kulturmiljöer i olika sammanhang uppmärksammats i samband med politiska beslut inom skogsbruket, skogsvården, naturvården och kulturmiljövården. För att klara dessa frågor har Skogsstyrelsen och Riksantikvarieämbetet tillsammans byggt upp projektet *Skog och Historia*.

Det stora genombrottet för registreringen av

KARTA 4. Karta över de 758 platser med lämningar av småindustriverksamhet, som finns registrerade i FMIS. På dessa platser finns det rester efter olika typer av industriell verksamhet, som legat tillsammans på samma plats. Kartan är framställd av Rikard Soblenius vid RAÄ.

först kvarnar och sedan landsbygdens småindustrier i stort har kommit med *Skog och Historia* – inventeringen som för närvarande bedrivs i stora delar av landet. Under 2005 arbetade ett sjuttiofem arkeologer som granskare och hade till sin hjälp 1 600 arbetslösa människor i skogslänen som inventerare. Som ett första steg registreras lämningarna i skogsvårdsorganisationens databas kallad Kotten,

men allt eftersom materialet granskas förs det in i fornminnesregistret (FMIS). Sedan 1995 har över 100 000 lämningar registrerats, varav ett stort antal är efter småskalig industriell verksamhet från 1900-talet. Dessa kan förmodligen räkans i tusental, även om vi för närvarande saknar överblick. I Skogsstyrelsens databas Kotten för Värmland finns t.ex. 2 604 uppgifter om lämningar efter småindustrier. Materialet, som ofta bygger på tips från lokalbefolkningen, har dock inte genomgått antikvarisk bedömning och är därför ännu behäftat med osäkerhet.

Småindustrin på landsbygden kännetecknas ofta av att den bedrivits litet avsidet. I många fall har anläggningarna inte registrerats i det traditionella kamerala materialet, exempel på detta är mindre industrikomplex som Torvsjö kvarnar, Århultemåla gård, Gudmundtjärn och Nyhem.

Här kan dessa inventeringsresultat på ett betydande sätt berika vår bild, eftersom dessa anläggningar ändå avsatt spår i det svenska landskapet.

Den kronologiska horisonten

Det material som jag haft tillgång till ger vid handen att merparten av landsbygdens mindre industrier anlades under 1800-talets senare hälft. Men det finns också exempel på anläggningar där driften har traditioner sedan 1600-talet och enstaka fall med uppgifter om protoindustriell verksamhet redan under medeltiden. Den äldre medeltida industrin har emellertid ofta utvecklats till större eller mindre samhällen och faller följaktligen utanför gruppen.

Av de bevarade anläggningarna är alla, med ett undantag, nedlagda efter 1900. Den stora nedläggningsperioden inträffade mellan 1940 och 1975 och sammanfaller med de stora förändringarna inom det svenska samhället med befolkningsomflyttningar till städerna och storindustriernas dominans. Under denna tid utvecklades fornminnesinventeringen till att bli allt mer omfattande. Att små industrier på landsbygden inte bedömdes som särskilt intressanta av den äldre generationen fornminnesinventerare berodde säkert på att många av dessa industrier fortfarande var i drift eller under ett just påbörjat förfall. Anläggningarna sågs inte som något forntida, utan snarare som något ålderdomligt men ändå del av den egna tiden. Först på 1980-

och 1990-talen blev dessa lämningar registrerade av en ny generation antikvarier.

Frågan om bevarande

Bevarandet av de mindre industrierna kan idag vara av flera slag. Det finns ett lagskydd inom kulturminneslagen för fornlämningar och byggnadsminnen. Detta skydd är dock trubbigt om det inte är känt var anläggningarna, eller resterna av dem, är belägna. Den omfattande inventeringen inom *Skog och Historia*-projektet har som sitt främsta syfte att göra lämningarna kända och på så sätt stärka deras skydd för framtiden.

Det viktigaste sättet att skydda detta källmaterial för framtiden är att vi vet var det ligger och känner till dess historia. Bevarande, vare sig det gäller en byggnad med all teknisk utrustning intakt, de små resterna i en bäckravin eller ruinerna av en kalkugn, bottnar till sist i människors relation till kulturminnet. Ett aktivt deltagande på olika nivåer är och har alltid varit avgörande för att ett kulturminne eller en kulturmiljö ska kunna bevaras. Genomgången av de fåtaliga byggnadsminnesförklarade anläggningarna visar att det ofta är anläggningar av samma typ som skyddas, nämligen de med teknisk utrustning och de som har stor betydelse för landskapsbilden. Kanske är det också för industrier med den bäst bevarade tekniska utrustningen och där det fortfarande kan vara möjligt att bedriva produktion som byggnadsminnesinstrumentet är särskilt lämpligt.

Den andra ytterligheten är anläggningar som är "varaktigt övergivna". Dessa ruiner får ett skydd av kulturminneslagen som fornlämningar. Det börjar bli allt fler ruiner av detta slag som vårdas och skyltas och på så sätt blir mer aktiva i skildringen av landets industrihistoria.

Frågan om representativitet

Kan det bevarade materialet anses vara representativt för det som en gång funnits? Kan de bevarade anläggningarna ge en någorlunda riktig bild av de industrier som en gång anlades på den svenska landsbygden och som aldrig utvecklades till stora industrier? Det största materialet finns i fornminnesregistret och verkar kunna ge en bild av landsbygdens småindustrier som någorlunda överens-

stämmer med den förförståelse man har av detta från andra skildringar. Nedre Dalarna och Gnosjötrakten framträder tydligt som betydelsefulla småindustriområden. I de områden där textilindustrin varit dominerande, nämligen Sjuhäradsbygden och Hälsingland, har däremot inte särskilt många lämningar registrerats, vilket troligen kan förklaras med att merparten av produktionen här var förlagd till gårdarna.

Det står dock klart att om dessa material ställs mot varandra i detalj kommer diskrepanserna förmodligen att vara betydande. Det ska bli intressant att se hur det stora *Skog och Historia*-materialet om några år kommer att förändra och/eller fördjupa bilden.

En stor del av materialet är fysiska kvarlevor av de små landsbygdsindustrierna. Ändå blir anläggningarna endast undantagsvis föremål för systematiska arkeologiska undersökningar, där fyndens kontext spelar en stor roll för förståelsen av det som en gång har funnits på platsen. Miljöerna utgör ett betydande källmaterial till en historia

där många olika källor måste föras samman för att vi ska förstå den industrialisering som skedde i den yttre marginalen. Landsbygdens småindustri är viktig för vår förståelse av Sveriges historia under 1900-talet. Det är en mindre uppmärksam del av det moderna Sverige, där det moderna och äldre levnadsförhållanden under lång tid fanns sida vid sida. Det vi har bevarat som museer utgör mindre än 2% av de småindustrier som idag är kända i våra kulturhistoriska register. Det vi ser är en betydande samhällsomvandling och det vi förmår att bevara på olika sätt är alltid bara små fragment av det som en gång fanns och gav människorna deras inkomster och människovärde.

Gert Magnusson är docent i arkeologi vid Stockholms universitet och verksam som utredare vid Rikantikvarieämbetet.

gert.magnusson@raa.se

Noter

1. Althin, 1931, s. 119 ff.
2. Arbetslivsmuseer.
3. Nisser, M., 1979, s. 12.
4. Magnusson, G., 2002, s. 14.
5. Magnusson, G., 2002, s. 14.
6. Dahlström, E., 1999, s. 18.
7. Houlitz, A., 2004, s. 165.
8. Nisser, M., 1979, s. 16.
9. Fritz, M., 1997, s. 26 ff.
10. Jfr Industriminnen 1978.
11. Eva Wikström 1995.
12. Vikström, 1995, s. 46.
13. Vikström, 1995, s. 3.
14. Vikström, 1995, s. 16–17, 23.
15. Ek, S.B., 1962, s. 261.
16. Berglund, B., 2000, s. 55. I början av 1800-talet registrerades 66 manufakturer i Jönköpings län varav hälften registrerades som vattensläggor. De var knutna till tråddragerierna i Anderstorp, Gnosjö och Kulltorp.
17. Grennfeldt T. et al, 1980, s. 158 ff, s. 317.
18. Arbetslivsmuseer i Sverige.
19. Arbetslivsmuseer i Sverige.
20. Riksintressanta kulturmiljöer i Sverige, 1990, s. 5.
21. Riksintressanta kulturmiljöer i Sverige, 1990, s. 5.

Käll- och litteraturlista

Otryckta källor

Riksantikvarieämbetets bebyggelseregister
Riksantikvarieämbetets fornminnesregister
Skogsvårdsstyrelsens databas Kotten för Värmland

Tryckta källor och litteratur

Althin, Torsten, 1931, Häfla hammarsmedja. *Svenska kulturbilder*, band 5. Stockholm.

Arbetslivsmuseer i Sverige, Riksantikvarieämbetet och Arbetets museum, Stockholm 2004.

Berglund, Bengt, 2000, *Järn i Småland. Forskningsläge, utgångspunkter och övergripande resultat*. Järn i Småland: I, Jernkontorets bergshistoriska skriftserie nr 34, Stockholm.

Dahlström, Eva, 1999, *Verkstads miljöer under 1800-talet. Mekaniska verkstäder mellan hantverk och industri*, Stockholm.

Ek, Sven B., 1962, *Väderkvarnar och vattenmøllor*. Nordiska

museets handlingar: 58, Stockholm.
Fritz, Martin, 1997, *Svenskt stål. Nittonhundratalet. Från järnhantering till stålindustri*. Jernkontorets bergshistoriska skriftserie. 33, Stockholm.
Grennfeldt, Tage, Kraft, Salomon, Lindquist, Gunnar, Rydén, Josef, 1980, *Gränna – Visingsö historia*, Stockholm.
Hammar skiöld, Britt-Marie, 1985, *Ett läns utveckling*. Kulturminnesvårdsprogram för Kalmar län. Etapp 1, Översikt. Länsstyrelsen i Kalmar län, Kalmar.
Houltz, Anders, 2004, *Teknikens tempel. Modernitet och industriarv på Göteborgsutställningen 1923*. Papers in the His-

tory and Philosophy of Technology, KTH, Stockholm.
Magnusson, Gert, 2002, Bergslagens bebyggelse under 1000 år. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* nr 43, Stockholm.
Nisser, Marie, 1979, *Industriminnet*, Arkitekturmuseet, Stockholm.
Riksintressanta kulturmiljöer i Sverige, Riksantikvarieämbetet, 1990, Stockholm.
Vikström, Eva, 1995, *Industri miljöer på landsbygden*, Studier till kulturmiljöprogram för Sverige, Riksantikvarieämbetet, Stockholm.

Rural small-scale industry and heritage conservation

By Gert Magnusson

Summary

Rural small-scale industry is an important part of our heritage. Present-day preservation of these sites will of course influence posterity's perception of earlier industry. Due to their smallness of scale and their frequent use of such antiquated technology as wind or water power, these industries have often been regarded as relics of an earlier industrial society. But the interesting thing is that this earlier technology co-existed with industries belonging to modern industrial society. Most of the small-scale rural industry preserved today was not closed down until between 1950 and 1980. Various preservation measures have been recurrently undertaken since the 1920s, but these have always focused on the technical equipment. The most important initiatives have come through the designation of threatened sites as national monuments and the preservation of various industrial sites, often through private initiative, as museums of working life. But this applies to only a minute portion of all the small industrial facilities which existed in the countryside. On the strength of historic building protection orders, the conclusion is drawn that there are some 54 scheduled his-

toric buildings representing small-scale industry in the Swedish countryside, at the same time as there are just under 200 museums of working life representing the whole of this category. Many of the former industrial buildings have now been put to new uses, but they cannot at present be counted. Of the small-scale industrial sites which have decayed to such an extent as to be archaeological sites under the Heritage Conservation Act, upwards of 10,000 are listed in the National Heritage Board's archaeological sites register. even that, however, must be regarded as a minimum figure. The inventories now in progress under the Forest & History project are every year discovering hundreds of new ruins of long-abandoned small-scale industrial undertakings, mostly along the banks of our watercourses.

Distribution maps show that many of these small industries, operating presumably in local markets, were distributed all over the country. Clearly, the surviving structures are incapable, other than in terms of technology, of conveying a picture of the industrial society that once existed.